Foto: Hans Dijkstra

5 Ruimte voor akkers en tuinen, bomen en bollen

A.B. Smit

5.1 Inleiding

Dit essay is een verkenning van de ontwikkeling van de akkerbouwsector en de opengrondstuinbouwsector in Nederland in de komende 30 jaar. De nadruk ligt daarbij op processen die invloed hebben op natuur en landschap. Het is oorspronkelijk geschreven in 2001 ter voorbereiding van de Nationale Natuurverkenning 2, die in april 2002 uitgekomen is.

De tekst bestaat na deze inleiding uit drie paragrafen:

- Paragraaf 2. Landschap en natuur in Nederland in relatie tot de akkerbouw en opengrondstuinbouw
- Paragraaf 3. Ontwikkelingen in de akkerbouw- en opengrondstuinbouw tot 2010
- Paragraaf 4. De toekomst van de akkerbouw- en opengrondstuinbouw na 2010
- Paragraaf 5. Discussie.

In deze beschouwing wordt aandacht besteed aan de akkerbouw en de opengrondstuinbouw, waarbij de laatste bestaat uit de vollegrondsgroente-, de bollen-, de fruit- en de boomteelt.
Het essay pretendeert niet een volmaakt beeld van de toekomst te schetsen waarop de lezer in de komende jaren blind kan varen. Wel zijn lijnen getrokken om mogelijke ontwikkelingen in de genoemde sectoren in kaart te brengen. Deze ontwikkelingen en hun gevolgen voor natuur en landschap kunnen per sector, regio en ondernemer verschillend uitpakken. Een deel van de geschetste ontwikkelingen zijn exogeen, zeker op korte termijn en op het niveau van ondernemersbeslissingen. Er is echter ook ruimte voor keuzes op bedrijfs- en beleidsniveau, zeker op de langere termijn. Voorspellingen doen is altijd moeilijk, maar het kan wel helpen om enig zicht te krijgen op de mogelijke kansen en bedreigingen in de komende decennia en het speelveld waarin verschillende partijen kunnen opereren. Het doel van deze verkenning is een beeld te geven van deze dynamiek en aanzetten te geven tot goede visie- en beleidsvorming bij verschillende spelers in het veld!

5.2 Landschap en natuur in Nederland in relatie tot de akkerbouw en opengrondstuinbouw

Iedereen die Nederland enigszins kent, weet hoe groot de verscheidenheid in landschappen in een relatief kleine leef- en werkruimte is. De Nederlandse land- en tuinbouwsectoren drukken als grootste grondgebruikers een belangrijke stempel op het landschap. Maar de combinatie van grondgebruik, agrarische bebouwing en andere landschapselementen zoals kanalen, dijken, bomenrijen en dergelijke pakt in diverse regio's verschillend uit, zelfs als dezelfde sector hoofdgebruiker van dat landschap is.
De kleur en geur van de langgerekte, rechtlijnige akkers in de 'open' Veenkoloniën is een geheel andere dan die van de glooiende akkers op de Limburgse hellingen, waarop vaker een afwisseling met bos en grasland gevonden wordt. Zelfs de polderlandschappen van Zeeland, Flevoland, de Bouwstreek in Friesland en het Hogeland en

De Nederlandse land- en tuinbouwsectoren drukken als grootste grondgebruikers een belangrijke stempel op het landschap

Iemand die zijn wortels in de grond heeft, kan ook op een grijze december-dag weg mijmeren bij een vers geploeg-de akker of bij de bedden van een nieuw bollenveld

het Oldambt in Groningen zijn voor de kenner zeer verschillend. Ze verschillen in hun verkaveling, boerderijbouwtypen en bouwplan en vormgeving van dorpen en steden. De vijf genoemde regio's hebben alle een open karakter, maar Flevoland doet bijvoorbeeld veel zakelijker aan dan Zeeland. Dat is ook te zien aan de voorkeur van veel toeristen voor Zeeland boven Flevoland. De Friese bouwbedrijven zijn gemiddeld kleiner dan die van hun collega's op het Hogeland. De grote Oldambtster graanbedrijven laten een meer verstilde indruk achter dan de andere twee, waar pootaardappelen, bollen en groenteteelt in verhouding belangrijker zijn geworden dan de graanteelt. Dit brengt een verschil in 'lappendeken' en in activiteit met zich mee.
Ook in de opengrondstuinbouw zijn de verschillen groot tussen bijvoorbeeld de Betuwe, van oudsher het fruitgebied van Nederland, en inmiddels ook internationaal laanbomencentrum, en de Noord-Hollandse vollegrondsgroente- en bollengebieden. Ieder gebied heeft zijn charme voor wie van het brede agrarische leven houdt. Iemand die zijn wortels in de grond heeft, kan ook op een grijze decemberdag weg mijmeren bij een vers geploegde akker of bij de bedden van een nieuw bollenveld.
De genoemde cultuurlandschappen omvatten naast cultuurgewassen en landbouwhuisdieren ook natuurlijke flora en fauna. Daarbij gaat het voor een deel om planten en dieren die zich thuis voelen in bepaalde ecosystemen, omdat deze voor hen goede groei- en leefomstandigheden te bieden hebben. Deels gaat het ook om aangelegde of aangeplante en dus semi-natuurelementen zoals sloten, bomenrijen, hagen en houtwallen of extensief beheerde terreinen zoals slootwallen, taluds, akker- en natuurranden en dergelijke. Het gaat hierbij om unieke, waardevolle ecosystemen, die alleen kunnen bestaan door de combinatie van wilde planten en dieren met landbouwactiviteiten. Helaas wordt deze waarde niet door iedereen erkend en wordt bijvoorbeeld door de Wageningse hoogleraar Berendse et al. een pleidooi gevoerd voor de omzetting van landbouwgrond in bos- en natuurgebieden zonder inbreng van boeren en tuinders (Kleijn et al., 2001). Dat pleidooi is begrijpelijk, omdat er altijd een zekere spanning is tussen natuurlijke flora en fauna enerzijds en agrarische activiteiten anderzijds. Die spanning is na de Tweede Wereldoorlog toegenomen door intensivering van het agrarisch landgebruik door toenemende inzet van met name meststoffen, gewasbeschermingsmiddelen en machines. Dit heeft negatief uitgewerkt op bijvoorbeeld een aantal soorten weide- en akkervogels, zoals patrijs en veldleeuwerik (Van der Weijden, 2003). Desondanks zijn er redenen om de bestaande landbouwecosystemen te optimaliseren voor bijvoorbeeld flora- en faunabeheer, zoals aan het einde van deze paragraaf wordt uitgelegd.
Hieraan wordt al gewerkt door bijvoorbeeld het gebruik van teelt- of spuitvrije zones in de akkerbouw en opengrondstuinbouw, waardoor het slootleven wordt gespaard. Ook verlaging van de maaifrequentie van bermen en slootwallen heeft datzelfde doel. Er zal een uitgebreidere soortenrijkdom aan bloeiende planten komen met meer schuilmogelijkheden voor klein wild. Voor belangstellende boeren, met name met grasland, kunnen beheersvormen een mogelijkheid zijn die specifieke planten- en diersoorten in het Nederlands cultuurlandschap bevorderen. Genoemde activiteiten werpen vruchten af, zoals een sterk herstel van roofvogels, bijvoorbeeld van de grauwe kiekendief (Van der Weijden, 2003).

Zoals in paragraaf 4 wordt geschetst, zijn de Nederlandse boeren en tuinders vooral gestimuleerd om intensiever te gaan werken. Toen de negatieve effecten daarvan duidelijk begonnen te worden, moesten ze aanpassingen doen ten behoeve van landschap, natuur en milieu. Dat is een leerproces, waarin verschillende actoren een rol hebben te spelen. Naast de sectoren zelf zijn dat ook de politiek, het onderwijs en de maatschappij als geheel, hetzij op directe, hetzij op indirecte wijze (De Lauwere et al., 2003). Uiteraard blijft het daarnaast nodig om aparte ecosystemen te creëren en / of te handhaven met karakteristieken die landbouwkundig gebruik moeilijk maken, zoals een zeer hoge waterstand (Bosch in Bijlsma, 2002). Beleidsmakers denken vaak dat agrariërs een afwijkend beeld hebben over de functies van het platteland dat weinig mensen met hen delen. De opvattingen over het platteland bij het 'gewone volk' blijken over het algemeen echter goed aan te sluiten bij die van de boeren zelf, terwijl natuurbeschermers en beleidsmakers zelf in hun opvattingen vaak blijken af te wijken van de maatschappelijke beleving (Haartsen, 2002). Dit geldt in het bijzonder bij opvattingen over natuur. De zogenaamde hoogwaardige natuurwensen in het natuurbeleid komen vaak bij een bepaalde elite van ecologen en andere geïnteresseerden vandaan, terwijl over de wensen van het publiek weinig bekend is. De indruk bestaat echter dat zij van meer 'eenvoudige' vormen van natuur genieten (Berends in Woestenburg, 2002). Agrarische natuur zou daaraan kunnen voldoen. LNV-ambtenaren zien agrarisch natuurbeheer nauwelijks zitten, maar dat zal veranderen als men meer oog krijgt voor de behoeften van de maatschappij (Sleurink, 2002).

Vanuit zowel historisch perspectief als maatschappelijke relevantie van sterke land- en tuinbouwsectoren in Nederland (voedselzekerheid en -veiligheid) is integratie van landbouw en natuur als hoofdkeuze sterk te verkiezen boven het ongedaan maken van cultuurlandschappen. De belangrijke rol van deze landschappen en van de boeren en tuinders als beheerders van natuur en landschap moet gekoesterd worden. Deze rol kan alleen in stand blijven als zij voldoende inkomen uit bedrijf verwerven om in het levensonderhoud van hun gezin te voorzien en het bedrijf te continueren en te ontwikkelen. Boeren en tuinders zullen daarom hun bedrijfsvoering zodanig aanpassen, dat beide doelen ook op langere termijn gehaald worden. De ontwikkelingen van de akkerbouw- en opengrondstuinbouwsectoren in de komende jaren en decennia zijn dan ook afgeleid van de te verwachten ontwikkelingen in de (fysieke en institutionele) omgeving van de boeren en tuinders, waarop zij zullen (moeten) reageren.

De opvattingen over het platteland bij het 'gewone volk' blijken over het algemeen echter goed aan te sluiten bij die van de boeren zelf

5.3 Ontwikkelingen tot 2010

Voor de periode 2001 tot 2010 is uitwerking van bestaand beleid aangenomen. Voor wat betreft het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid van de EU (GLB) is uitgegaan van de inschatting van Meester (EC-LNV, 2001; Scenario II):

- Het akkoord over nieuwe aanscherping van WTO-bepalingen treedt in 2004 in werking;
- De markttoegang van landen buiten de EU zal tussen 2004 en 2010 met 5% tot 10% groeien;
- De invoertarieven zullen met 50% afnemen evenals de exportsubsidies;
- Het exportvolume zal gelijk blijven.

Het beleid is in de zomer van 2002 nog aangescherpt met de zogenaamde Mid Term Review (MTR) van EU-landbouwcommissaris Fischler, waarin voorgesteld wordt vanaf 2006 productie en inkomenssteun los te koppelen en meer geld uit te trekken voor plattelandsbeleid (LNV, 2002). Deze planvorming heeft in de zomer van 2003 geleid tot de zogenaamde CAP-reform.

De lijnen uit GLB en MTR hebben vooral (directe) invloed op akkerbouwgewassen die onder de zogenaamde marktordening vallen: granen, zetmeelaardappelen, eiwit- en oliehoudende gewassen en braak. Andere akkerbouwgewassen zoals poot- en consumptieaardappelen en opengrondstuinbouwgewassen zoals bloembollen, groentes, bomen en fruit vallen hier niet onder. Voor suikerbieten is een aparte Suikerregeling van kracht, die min of meer los staat van het GLB.

In zijn algemeenheid zullen de inkomens in de akker- en opengrondstuinbouwsectoren onder druk komen te staan

In zijn algemeenheid zullen de inkomens in de akker- en opengrondstuinbouwsectoren onder druk komen te staan. De productiekosten stijgen, terwijl de opbrengsten onder druk staan door dalende productprijzen. Die daling hangt samen met de trend naar liberalisatie, waardoor de garantieprijzen voor een aantal (marktordenings-) gewassen dalen. Indirect dalen daardoor ook de prijzen voor andere gewassen, omdat men geneigd zal zijn om marktordeningsgewassen te vervangen door vrije gewassen. Vooral de markten voor poot- en consumptieaardappelen, groente en bollen dreigen daardoor overvoerd te raken.

Als reactie op dalende prijzen zal de akkerbouwer geneigd zijn om (1) het bouwplan te intensiveren, (2) het bedrijf te vergroten of (3) een groter deel van de keten zelf in te vullen.

In de eerste optie worden gewassen met een relatief laag niveau van arbeidsinzet en productiekosten (uitgangsmateriaal, bemesting en gewasbescherming) en gemiddeld relatief lage saldi vervangen worden door gewassen met hogere saldi en daarmee vrijwel altijd gepaard gaande hogere niveaus van arbeids- en directe productiekosten. Een speciaal geval is de verhuur van akkerbouwgrond aan bollentelers, zodat de intensivering in feite uitgevoerd wordt door een andere teler.
In de tweede optie wordt land bijgekocht of bijgehuurd, zodat de beschikbare arbeid, machines en eventuele opslag- en verwerkingscapaciteit op het bedrijf beter benut worden en de vaste kosten per ha dalen. Hierbij zijn globaal twee mogelijkheden te onderscheiden:

a Men houdt het bouwplan in principe gelijk, zodat alle gewassen evenredig in areaal toenemen. Deze optie is vooral denkbaar als men land bijkoopt of voor langere termijn bijhuurt.
b men huurt los land bij, dus voor een jaar (teeltpacht), zodat men het areaal van (meestal poot- of consumptieaardappelen, maar ook het bollengeval onder optie 1 valt er onder) kan vergroten zonder in problemen te komen met vruchtwisselingseisen.

In de derde optie worden bijvoorbeeld producten niet onbewerkt afgeleverd aan de afnemer, maar eerst nog gesorteerd, gewassen, verpakt of vanuit een boerderijwinkel verkocht. Het levert allemaal een hogere afleverprijs op en de eventueel beschikbare arbeid wordt beter benut. Dit proces wordt ook wel bedrijfsverdieping genoemd als tegenhanger van bedrijfsverbreding, waarbij nieuwe takken op het bedrijf worden geïntroduceerd. Dat laatste kan een nieuw gewas of een nieuwe veetak, maar ook recreatie of akkerrandenbeheer zijn.

In alle drie de opties streeft de akkerbouwer naar een betere verhouding tussen kosten en opbrengsten. Daarbij stijgen meestal zowel de opbrengsten als de kosten, waarbij in een aantal gevallen niet alleen de directe, maar ook de vaste kosten toenemen (rente en eventueel onderhoud van extra land en apparatuur). Dergelijke acties zijn niet altijd haalbaar, met name niet als er veel kapitaal moet worden aangetrokken om de aankopen te kunnen financieren of als er weinig land in de directe omgeving te koop of te huur is. De genoemde acties zijn ook niet altijd succesvol, met name niet als de kostenstijging de opbrengstenstijging te boven gaat. Dit laatste is vooral het geval als de prijsontwikkeling van de afgeleverde producten teleurstellend is, hetgeen kan voortkomen uit bijvoorbeeld ongunstige marktontwikkelingen (te groot aanbod in verhouding tot de vraag) of het niet onder de knie hebben van nieuwe activiteiten (leergeld).
In de praktijk komt het er op neer, dat alleen de goed draaiende bedrijven met een redelijk eigen vermogen en een zekere omvang dergelijke activiteiten kunnen ontplooien. Huren van los land is de minst kapitaalintensieve optie.

Bovenstaande aanpassingen kunnen gevolgen hebben voor landschap en natuur. Bij intensivering neemt het aantal gewassen op een bedrijf meestal toe, zodat de variatie in het landschap toeneemt. De hogere inzet van meststoffen en bestrijdingsmiddelen betekent een risico voor meer milieuschade. Indirect zou daardoor de natuurwaarde kunnen teruglopen. Aangenomen wordt dus, dat verslechtering van het milieu natuurlijke flora en fauna zwaarder treft dan van cultuurgewassen en landbouwhuisdieren, hoewel ook het laatste niet ondenkbaar is en zeker niet bij langdurige blootstelling aan bijvoorbeeld zware metalen (Moolenaar, 1998).
Onder de huidige, strenge wetgeving voor mineralen (MINAS) en gewasbeschermingsmiddelen (Toelatingsbeleid van middelen, teelt- en spuitvrije zones en andere voorzieningen uit de Wet Verontreiniging Oppervlaktewater) is het echter maar de vraag of dit risico en het eventuele effect wel zo groot zijn (Buurma et al., 2000). Bij schaalvergroting zonder intensivering zal het effect op landschap en natuur gering zijn. In het verleden zou dit geleid hebben tot slootdemping, het weghalen van houtwallen en wegverbreding, maar in de huidige regelgeving zijn dergelijke ingrepen nauwelijks nog mogelijk.
Een tendens die overigens al langer gaande is, is dat boerderijen en andere bedrijfsgebouwen overtollig worden en in handen komen van niet-agrariërs. Afhankelijk van de nieuwe functie van de gebouwen (wonen, hobby, niet-agrarisch bedrijf) zal daardoor het landschap enigszins veranderen. Bij de optie van sorteren, wassen, verpakken en huisverkoop maar ook in sommige gevallen van intensivering worden nieuwe bedrijfsgebouwen geplaatst bij oudere, vaak historische boerderijen. Een deel van het publiek schijnt deze combinatie van ‘oud’ en ‘nieuw’ niet op prijs te stellen, maar dit lijkt toch de mening van een minderheid van de bevolking te zijn. Bij een intensiever bouwplan of uitbreiding van activiteiten op het bedrijf is de kans groot dat er meer personeel op de boerderij en het land te zien is. Dat verhoogt de levendigheid en de werkgelegenheid van de betreffende gebieden. Dit is indirect goed voor het landschap, omdat het een rem legt op het wegtrekken van plattelandsbewoners naar andere gebieden en verpaupering van huizen en dorpsgemeenschappen tegengaat. Er is in ieder

Bij intensivering neemt het aantal gewassen op een bedrijf meestal toe, zodat de variatie in het landschap toeneemt

geval meer te zien en dat vinden de meeste mensen toch leuk.
Agrarisch natuurbeheer kan met akkerrandenbeheer en braak een rol spelen in de ontwikkeling van de natuur. In het GLB zijn boeren met een relatief groot areaal marktordeningsgewassen (exclusief zetmeelaardappelen) verplicht 10% van hun areaal marktordeningsgewassen braak te leggen. Braakland staat bekend om zijn muizen- en daardoor roofvogelrijkdom. Als in plaats van gras of groenbemesters 'natuurmengsels' worden ingezaaid op braakland, betekent dit tevens een verbetering van de flora op de betreffende akkers. De braakverplichting blijft waarschijnlijk bestaan (LNV, 2002). Roulerende braakpercelen hebben, mits goed beheerd, een positief effect op de ziekte-, plaag- en onkruiddruk op het bedrijf en daardoor op de benodigde inzet van gewasbeschermingsmiddelen; indirect is dit ook goed voor de natuurwaarden op het bedrijf.
Het opnemen van vrijwillige braak en van akkerrandenbeheer is vooral een financiële kwestie: is het saldo hoger dan van graan of van een ander, concurrerend gewas, dan maken ze een kans. Dit is niet puur een kwestie van wat de overheid te bieden heeft aan subsidies. Sommige ondernemers blijken in staat een verbond te sluiten met particuliere organisaties of overheden om dergelijke activiteiten langdurig tegen acceptabele beloning uit te voeren (Ostrom, 1990). Dit is ook de richting die LNV graag ziet (Van den Ham et al., 2002).

Sommige ondernemers blijken in staat een verbond te sluiten met particuliere organisaties of overheden om dergelijke activiteiten langdurig tegen acceptabele beloning uit te voeren

5.4 De toekomst van de akkerbouw- en opengrondstuinbouw na 2010

In dit deel worden drie belangrijke trends in de Nederlandse maatschappij uitgewerkt, die hun oorsprong hebben in de ontwikkelingen van de afgelopen 60 jaar. In en direct na de oorlogsjaren was er voedseltekort, zodat in die jaren het Nederlandse landbouwbeleid sterk op voedselproductie was gericht. Dit beleid was zo succesvol, dat in de vijftiger en zestiger jaren de eerste landbouwoverschotten ontstonden in de inmiddels opgerichte Europese Gemeenschap. De publieke aandacht bij voedselproductie verschoof van lieverlee van kwantiteit naar kwaliteit en productiewijze. De nadelige bijeffecten van hoge toepassingniveaus van chemische gewasbeschermingsmiddelen, meststoffen, water en fossiele energie kwamen steeds duidelijker aan het licht. Milieu- en natuurbescherming, conservering van landschap en historische gebouwen, bewaking van dierenwelzijn en voedselveiligheid en verlaging van de kosten van het GLB werden belangrijke onderwerpen in de publieke discussie en vertaald in wet- en regelgeving.
Daarmee kreeg de maatschappij, vooral via de politiek, vergeleken met de jaren direct na de oorlog een enorme invloed op het reilen en zeilen in de land- en tuinbouw. Veel boeren en tuinders hebben zich de (soms eenzijdige) kritiek uit de maatschappij aangetrokken. Sommigen hebben daar lessen uit getrokken ter verbetering van hun bedrijfsvoering; anderen zijn de overtuiging toegedaan, dat de 'boze buitenwereld' hun het licht in de ogen niet gunt en dus zoveel mogelijk gemeden en waar nodig bestreden moet worden.
De vroegere waardering voor hardwerkende boeren met een relatief lage beloning van arbeid, kapitaal en ondernemerschap was verschoven naar een kritische houding ten opzichte van de 'kolonisatoren van het platteland'.
Tegelijkertijd nam de macht van de land- en tuinbouwsectoren af, zowel absoluut als relatief. Het aantal boeren en tuinders is in de afgelopen 50

jaar sterk teruggelopen, terwijl de bevolking flink groeide. Vroeger had bijna iedereen wel een familielid of kennis in de agrarische sector, maar dat is verleden tijd. Door de verstedelijking heeft een steeds grotere groep Nederlanders geen band meer met het platteland en daardoor nauwelijks nog benul van agrarische productieprocessen.
Boeren en tuinders hebben minder vaak dan vroeger een functie in de politiek terwijl hét orgaan voor de agrarische lobby, het Landbouwschap, is opgeheven. Daarvoor in de plaats heeft men te maken gekregen met een sterkere positie van ketenpartijen waaronder supermarkten, die naast de overheid normen stellen aan de kwaliteit en productiewijze van agrarische producten. 'License to produce', 'maatschappelijk verantwoord ondernemen' en 'vraaggestuurd produceren' zijn enige van de termen die de gewijzigde rol van de boeren en tuinders karakteriseren. Daarbij is het platteland in de maatschappelijke opinie niet langer het domein van de agrarische sector, maar een multifunctioneel publiek gebied, waarin verschillende partijen hun belangen (mogen) laten gelden (LNV, 2001). Niet alleen moet de agrarische ondernemer zijn omgeving delen met andere belanghebbenden, ook op zijn eigen bedrijf heeft soms verbreding van activiteiten plaatsgevonden richting bijvoorbeeld recreatie, zorglandbouw en agrarisch natuurbeheer (Van den Ham & Ypma, 2000).

Door de verstedelijking, de functieveranderingen van de land- en tuinbouw en het platteland, uitbreiding van de EU en verlaging van landbouwondersteuning, ook in WTO-verband, en een sterkere roep om natuur-, milieu- en diervriendelijk geproduceerd voedsel zal de land- en tuinbouw in Nederland veranderen. Naar verwachting zal een aantal trends leidend zijn voor de periode 2010 – 2030:

1. schaarste aan grond c.q. een hoge grondprijs;
2. liberalisatie van de landbouw c.q. lagere prijzen voor met name marktordeningsgewassen;
3. maatschappelijke voorkeur voor biologische landbouw.

Deze drie trends worden anno 2002 al opgemerkt in de samenleving en spelen momenteel een grote rol in discussies in de landbouwwereld. In een aantal akkerbouwgebieden heeft slechts 25% van de bedrijven een opvolger en dat heeft alles te maken met de bedreigingen die er met name van de eerste twee trends op de levensvatbaarheid van bedrijven uitgaan. Algemeen leeft het gevoel, dat beide trends door zullen gaan en de overname van het bedrijf door een zoon of dochter sterk zullen bemoeilijken.
De derde trend heeft te maken met de sterke aandacht die met name de politiek heeft voor de biologische landbouw, zoals deze onder andere naar voren komt in de Taskforce Marktontwikkeling Biologische Landbouw. De initiatiefnemers (onder anderen LNV en LTO) willen dat in 2005 5% van de consumptie in Nederland biologisch is (LNV, 2000). Ook deze trend krijgt in de boerenwereld veel aandacht. Die aandacht is er vermoedelijk niet omdat er nu zo veel animo is voor omschakeling naar deze vorm van landbouw. Veel meer is het omdat deze denkrichting als het ware de relatief sterke Nederlandse overheidsbemoeienis met de productiewijze in de Nederlandse land- en tuinbouw representeert. Die trend wordt vaak aangehaald als reden om het bedrijf niet te continueren of om zelfs te emigreren.

Boeren en tuinders hebben minder vaak dan vroeger een functie in de politiek terwijl hét orgaan voor de agrarische lobby, het Landbouwschap, is opgeheven

De navolgende analyse is geen scenarioanalyse pur sang, maar een doordenken op de genoemde trends. Een correcte scenarioanalyse zou het variëren van een (set) variabele(n) inhouden, maar dat is hier niet gedaan. In bovenstaande trits is overigens wel variatie ingebouwd in de mate waarin de overheid actief ingrijpt. Dat ingrijpen is bij de stijgende grondprijs vrij gering, hoewel de overheid wel perk en paal probeert te stellen aan speculatie met grond. Bij de voorkeur voor biologische landbouw stelt de overheid een duidelijk doel (10% biologische landbouw in 2010) en worden subsidies gegeven om zowel de vraag naar als de productie van biologische producten te stimuleren. In de liberaliseringstrend speelt de overheid de meest actieve rol, namelijk door het actief verlagen van interventieprijzen, het afbouwen van tariefmuren en dergelijke.
In de verschillende sub-paragrafen is aangenomen dat de betreffende ontwikkeling dominant sturend zal zijn in de periode 2010 - 2030. Dit geeft uiteraard een extreem beeld van de werkelijk te verwachten ontwikkeling. De werkelijke ontwikkeling zal mogelijk een mengvorm van de drie geschetste trends zijn. Voor een helder beeld is er voor gekozen om de uitersten te schilderen, zodat een zekere bandbreedte duidelijk wordt.

De gemiddelde Nederlander krijgt steeds meer tijd en middelen om te recreëren en zal dat deels in aantrekkelijke gebieden in het eigen land willen doen

5.4.1 Trend 1: Schaarste aan grond

In deze trend staat een sterk stijgende vraag naar grond centraal. De behoefte aan ruim en groen wonen is groeiende, zodat de vraag naar eengezinswoningen met tuin toeneemt (LNV, 2001). Senioren blijven gemiddeld langer gezond en kiezen er vaker voor na hun pensionering op het platteland te gaan wonen. Immigratie van mede-Europeanen uit met name Midden- en Oost-Europa is te verwachten omdat de bereidheid onder Nederlanders daalt om met name ongeschoold of zwaar werk uit te voeren. Deze categorie 'nieuwe' of 'tijdelijke' Nederlanders zal overigens een beperkt beslag op woonruimte leggen, omdat zij veel meer genegen zijn om flatwoningen te betrekken.

De gemiddelde Nederlander krijgt steeds meer tijd en middelen om te recreëren en zal dat deels in aantrekkelijke gebieden in het eigen land willen doen. Dat vraagt om uitbreiding van recreatieterreinen in variërende landschappen: water, bos, heide, enz. Daarnaast is er een trend om nieuwe bedrijfsterreinen buiten de grote steden aan te leggen, waarbij met name grote logistieke overslagstations een enorm ruimtebeslag vragen. Zo hebben de haven van Rotterdam en de gemeente Coevorden een convenant gesloten (www.coevordendigitaal.nl) waarin zij afspreken dat stukgoederen voortaan direct van de haven naar het nieuw te bouwen overslagterrein in Coevorden - Emlichheim worden getransporteerd. Een ander voorbeeld zijn de plannen voor 'Meerstad' ten Oosten van de stad Groningen, waarin slechts een kwart van het gebied een landbouwkundige functie houdt en de rest gebruikt zal worden voor wonen en werken, water en groen (Prins, 2001). Ook bij afnemende economische groei gaat deze vernieuwing door en wordt beslag op grote oppervlaktes (vooral) landbouwgrond gelegd.

In deze trend is de grondprijs de sterkst sturende kracht. Deze stijgt in Nederland zodanig, dat alleen bij een hoge toegevoegde waarde per ha cultuurgrond landbouw nog rendabel is. En dat geldt dan ook nog eens vooral in gebieden waar de grondprijs enigszins getemperd wordt door

afwezigheid van expanderende steden en bedrijventerreinen. Laagsalderende gewassen worden extra onaantrekkelijk door lagere productprijzen door liberalisatie voor zover het Marktordeningsgewassen betreft en door groei van arealen vrije gewassen in West- en Oost-Europa.

Dit betekent voor Nederland specialisatie in glastuinbouw, melkvee, hoogwaardige opengrondsgroenteteelt, boomkwekerij, bollen- en pootaardappelteelt. Vruchtwisseling voor akkerbouwgewassen wordt vooral gerealiseerd door grondruil met veehouders. Daarmee wordt immers het totale benodigde areaal geminimaliseerd. De schaalvergroting gaat door, maar dit verhindert niet dat een deel van de grond in verhouding tot zijn productiecapaciteit te duur blijft of wordt voor rendabele productie. Deze veelal minder productieve gronden worden door de overheid opgekocht en deels in bos en natuur omgezet. Deels ook wordt deze laag renderende grond in gebruik gegeven aan industriële bio-energieproducenten in verband met de bevordering van hernieuwbare energiebronnen. Deze laatstgenoemde grond blijft in bezit van boeren die hun inkomen van buiten het bedrijf halen en de grond als beleggingsgoed in ere houden. Zowel het aantal akkerbouwbedrijven als hun totale areaal akkerbouw wordt verondersteld in de periode 2010 - 2030 te dalen. Het gemiddelde areaal blijft een kleine 50 ha per bedrijf, maar de intensiteit is groter door landruil met melkveehouders.

Het aantal bedrijven met vollegrondsgroenteteelt en fruit zal dalen. Met name de kleinschalige bedrijven in stedelijke gebieden zullen hun grond voor een goede prijs kunnen verkopen en stoppen met hun bedrijf. Bij de bollen- en boomteelt is uitbreiding van het areaal denkbaar maar vooral door bedrijfsvergroting van bestaande bedrijven. Dit zal dan voornamelijk in agrarische gebieden gebeuren in verband met de hoogte van de grondprijzen en de behoefte aan schone, in dit geval aaltjesvrije, grond (met name).

In de traditionele akkerbouwgebieden treedt specialisatie en intensivering op. Dat kan enigzins negatief uitwerken op de natuurwaarde. In de Veenkoloniën neemt de natuurwaarde toe door aanleg van natuur en door de relatief extensief geteelde energiegewassen. Bij bosaanleg neemt de natuurwaarde af. Ook in andere gebieden met te hoge grondprijzen en/of met recreatieve geschiktheid (zoals het Zuidoostelijk Zandgebied) stijgt het areaal bos en natuur. De natuurwaarde neemt daar toe, vooral als men ook nog kans ziet boerderijen in goede staat te handhaven met een grote variatie aan gewassen (hoogstamfruitbomen) en diersoorten (melkvee, schapen, varkens en kippen in de wei).
Het gaat hierbij wel om verbrede landbouw met een sterk recreatieve insteek ('Ot en Sien-landbouw'; term van Gesink in Kamphuis, 2001). Akkerbouwbedrijven kunnen zich hier ontwikkelen tot nieuwe landgoederen met veel voorzieningen voor recreatie. In gebieden in de omgeving van stedelijke zones zal een deel van de akkerbouwers kiezen voor een baan buiten het eigen bedrijf en geen tijd hebben om met verbrede landbouw bezig te zijn. Waar dit het geval is, zal de natuurwaarde minder toenemen. Daar zullen de bedrijven eerder relatief eenvoudige bouwplannen aanhouden of de grond verhuren. De overige akkerbouwers zien de inwoners van deze steden als koopkrachtige consumenten die hun

Met name de kleinschalige bedrijven in stedelijke gebieden zullen hun grond voor een goede prijs kunnen verkopen en stoppen met hun bedrijf

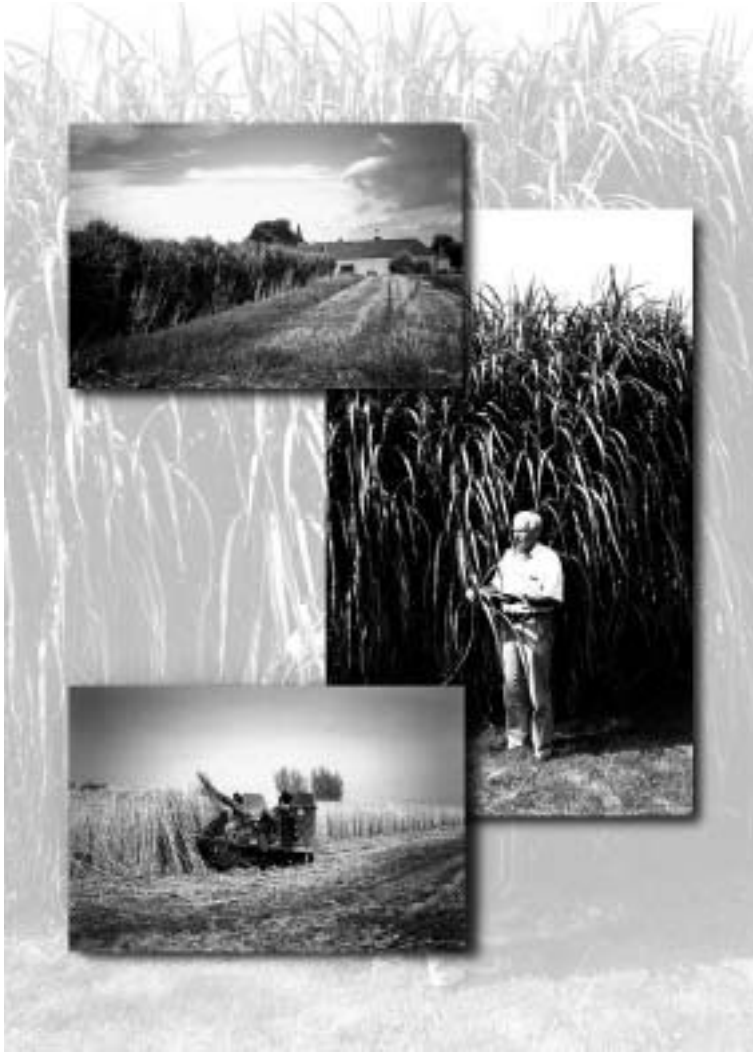

Voorbeeld van een bio-energiegewas (Miscanthus sinesis Gigantheus) in combinatie met historische bebouwing. Foto's: Agromiscanthus Ter Apel

producten rechtstreeks vanaf de boerderij kopen. Natuurbeheer versterkt dan het streekeigen gevoel van de verkochte producten.

Bij intensivering neemt het aantal gewassen op een bedrijf meestal toe, zodat de variatie in het landschap toeneemt. De Veenkoloniën gaan er qua landschap op achteruit door de grootschalige teelt van bio-energiegewassen, hoewel dit effect mee kan vallen, wanneer dit op regionaal niveau goed gepland wordt. In het kader van 'Switch on!' heeft men aantrekkelijke ontwerpen weten te maken (Eker et al., 1998). Daarnaast zal het gebied gevarieerder worden door toename van de bebouwing.

5.4.2 Trend 2: Liberalisatie

Bij deze trend wordt aangenomen dat de liberalisatie doorgaat totdat alle productprijzen op wereldmarktniveau zijn. Productie voor de wereldmarkt met bijbehorende prijzen is daarom in deze trend dominant. De druk op de grondmarkt wordt minder sterk verondersteld dan in trend 1. Daardoor is de noodzakelijke schaalvergroting beter mogelijk dan in de voorgaande sub-paragraaf geschilderd. Er blijft daarom ook meer akkerbouwgrond in handen van akkerbouwers. De noodzaak om efficiënt te produceren is hoog en daarom wordt precisielandbouw op grote schaal toegepast (Janssens en Smit, 2000). In bepaalde (bijvoorbeeld reconstructie-)gebieden is dat mogelijk in de vorm van 'Circular farming'. In deze optie worden grote cirkelvormige percelen grotendeels bewerkt door apparatuur aan grote ronddraaiende assen die de gehele cirkel bestrijken (Eerkens, 1994).
In gebieden met een minder prominente rol voor de akkerbouw ontbreken de mogelijkheden voor

sterke schaalvergroting. Daar kiest men noodgedwongen andere richtingen, waarbij het saldo per ha wordt verhoogd (biologische landbouw) of de inkomsten uit aanverwante activiteiten toenemen (verbreding). Voor de akkerbouw betekent dit het biologisch telen van 'ouderwetse' gewassen. Hier ontstaat een soort 'museumcultuur' met regionale functies op het gebied van boerderijverwerking en -verkoop, zorg, voorlichting, recreatie en agrarisch natuurbeheer. Op een deel van deze bedrijven wordt een deel van het inkomen niet uit de directe verkoop van landbouwproducten gehaald maar uit fondsen voor zorg, natuur- en landschapsbeheer en dergelijke. Een voorwaarde hiervoor is wel dat de bedrijven gecertificeerd zijn voor deze specifieke diensten.

Het aantal bedrijven met fruit zal in 'echte' landbouwgebieden sterk dalen maar deze bedrijven kunnen in kleinschalige gebieden een rol spelen in de museumlandbouw. In de vollegrondsgroentesector dalen het aantal bedrijven en het areaal. Bij de bollen- en boomteelt is uitbreiding van het areaal denkbaar, maar vooral door bedrijfsvergroting van bestaande bedrijven. Aangenomen wordt dat het aantal bedrijven daalt en het totale areaal toeneemt.
Bij schaalvergroting zonder (sterke) intensivering zal het effect op landschap en natuur gering zijn. De toepassing van precisielandbouwtechnieken zorgt voor minder verlies aan meststoffen en gewasbeschermingsmiddelen. Dat is goed voor het milieu en daardoor voor de natuur in de betreffende gebieden. In de gebieden met museumlandbouw neemt de kwaliteit van het landschap toe door een toename van de variatie in gewassen en activiteiten, hoewel er ook een risico op 'verrommeling' is. In deze wat meer extensieve benadering krijgt de natuur meer kansen dan elders. Niet efficiëntie maar klantenbinding is hierbij het sleutelwoord.

5.4.3 Trend 3: Maatschappelijke steun voor biologische landbouw

Mede door voedselschandalen maken de maatschappij en de politiek zich steeds sterker:

- tegen ieder gebruik van milieubelastende middelen zoals kunstmest, bestrijdingsmiddelen, hormonen en dergelijke zodat landbouw bij voorkeur biologisch moet zijn;
- tegen iedere aantasting van zeldzame planten en dieren;
- voor herstel van grootschalige natuur met grote diversiteit, waarin landbouw bij voorkeur ten dienste staat van het bewaren van specifieke cultuurlandschappen waarin specifieke flora en fauna kunnen floreren, zoals heide- en grasland;
- tegen iedere vorm van dierhouderij waarin diereigenheid in het gedrang lijkt te komen. Ook dit betekent een sterke voorkeur voor biologische landbouw;
- tegen iedere vorm van marktverstoring in Derde wereldlanden, zodat Nederland afziet van gesubsidieerde voedselafzet in Derde wereldlanden;
- tegen transport van vee en agrarische producten over grote afstanden (500 km en meer).

In trend 3 mondt deze opstelling uit in een groei naar 25% biologische productie (in oppervlakte en in aantallen dieren). Dit beleid wordt in praktijk gebracht door milieuvergunningen en certificaten, waarin biologische bedrijfssystemen een duidelijke voorkeursbehandeling genieten. Daarnaast gaat de aanleg van de EHS (Ecologische

Bij de bollen- en boomteelt is uitbreiding van het areaal denkbaar, maar vooral door bedrijfsvergroting van bestaande bedrijven

In Twente, tegen de Duitse grens, liggen twee volmaakt cirkelvormige stukken bouwland. De beide percelen liggen naast elkaar temidden van heide en bos. De percelen ontstonden door ontginning van woeste grond. De ronde vorm werd gekozen omdat men zo de ploeg niet steeds hoefde te keren. Deze zogenaamde ‘Cirkels van Jannink’ bij het plaatsje Mander zijn uniek in Nederland.

hoofdstructuur) en allerlei typen reservaten door. Beide ontwikkelingen zijn gunstig voor landschap en natuur.
In de biologische sector worden globaal dezelfde gewassen geteeld als in de Nederlandse landbouw van 2002. Alleen vindt men op bedrijfsniveau veel vaker een mix van akkerbouwgewassen (met name granen, aardappelen en een beperkt areaal suikerbieten) met vollegrondstuinbouwgewassen, voedergewassen (gras, klaver en andere), fruit- en boomteelt en natuur (in de eerste plaats voor biologische bestrijding). Per saldo zijn de arealen van de akkerbouwgewassen kleiner dan in 2001.

Aangenomen is dat het aantal akkerbouwbedrijven en het areaal op die bedrijven in de periode 2010 – 2030 zal dalen. De arealen bollen en vollegrondsgroente op gespecialiseerde bedrijven wordt kleiner door een sterkere menging met akkerbouwgewassen op akkerbouwbedrijven. Het totale areaal in Nederland blijft voor beide gewassen vrijwel constant. Aangenomen is dat zowel het aantal gespecialiseerde vollegrondsgroentebedrijven als het areaal op die bedrijven zullen dalen. Het aantal bedrijven in de fruit-, bollen- en boomteelt daalt eveneens, maar het areaal zal constant blijven doordat problemen met onkruid- en ziektebestrijding opgelost worden. Een succesvolle resistentieveredeling tegen ziekten en plagen en vervanging van schaarse arbeidskrachten door mechanische onkruidbestrijding maken het op peil houden van het areaal qua ziekte-, plaag- en onkruidbeheersing haalbaar. Transport over grote afstanden wordt niet meer geaccepteerd en betekent dus ook geen gevaar meer voor ziekteverspreiding.

De biologische sector concentreert zich vooral in de kleigebieden waar de productieniveaus relatief hoog en de onkruidproblemen relatief klein. Door een groei naar 25% krijgt deze sector de kans zich goed en efficiënt te organiseren.

5.5 Discussie

Het doortrekken van trends is een hachelijke zaak omdat allerlei onverwachte ontwikkelingen tot trendbreuken kunnen leiden. Het werkdocument dat vooraf ging aan dit essay is in 2001 geschreven. De grondprijzen waren toen hoog en bleven stijgen. Eind 2002 zien we terug op een jaar met dalende grondprijzen. Door een sterke afzwakking van de economische groei in Nederland is ook de grondvraag van buiten de landbouw sterk gedaald. Het aantal verplaatsende melkveebedrijven is daardoor flink teruggelopen. In de Veenkoloniën staan momenteel veel akkerbouwbedrijven ‘stil’ te koop, dat wil zeggen, men gaat door totdat er via informele contacten een goede koper op komt dagen.

Ook op de liberalisatietrend valt wel wat af te dingen. Voor het eerst in de geschiedenis van het GLB zijn de graanprijzen binnen de EU lager dan de wereldmarktprijzen. Dit is een gevolg van matige graanoogsten buiten de EU in 2002. Omdat ook de interventievoorraden binnen de EU laag zijn, mogen boeren geen graan exporteren naar de wereldmarkt. Graantelers klagen dat ze wel jarenlang op de prijs van hun product hebben moeten inleveren, maar nu ze eens een keer een winstje zouden kunnen pakken, gaat deze aan hun neus voorbij.
Daarnaast is EU-landbouwcommissaris Fischler met zijn Mid Term Review (MTR) gekomen, met als kernpunt de loskoppeling van toeslagen en

Alleen vindt men op bedrijfsniveau veel vaker een mix van akkerbouwgewassen met vollegrondstuinbouwgewassen, voedergewassen, fruit- en boomteelt en natuur

Een gangbaar akkerbouwbedrijf is omgeschakeld naar biologische landbouw. Om voldoende rendement te halen moeten hoogrenderende gewassen worden geïntroduceerd, met name tuinbouwgewassen. Het beeld is sterk verdicht ten opzichte van het oorspronkelijke bedrijf en kleinschaliger. Kenmerken:

- Percelen met zeer verschillende omvang en vorm in een mozaïek door elkaar
- Daartussen langwerpige stroken voor biologische bestrijding
- Grote variëteit aan gewassen, hoogte van de gewassen, en groeiperiode
- Veel mensen aan het werk op het land
- Niet te veel bomen vanwege schaduw, wel struiken
- Koude kassen voor groenteteelt en uitgangsmateriaal
- Windmolen
- Hergebruik hemelwater en zuivering via helofytenfilter
- Kringloopgedachte: compostering, opslag van water

Tekeningen: Ed Hazebroek

productie en een sterkere nadruk op plattelandsbeleid (LNV, 2002). Dit plan ligt in het verlengde van de tendens van de afgelopen jaren om de kosten van het GLB te beheersen, mede in verband met de komende uitbreiding van de EU. Maar het is ook bedoeld om de toegevoegde waarde van de uitgaven voor het platteland voor de maatschappij duidelijker zichtbaar te maken. Dit beleidsvoornemen zal ingrijpende gevolgen hebben voor de Nederlandse land- en tuinbouw. Omdat de hectaretoeslagen op basis van historische arealen marktordeningsgewassen (granen, zetmeelaardappelen, eiwit- en oliehoudende gewassen) aan bedrijven gegeven gaan worden, zullen de saldi van deze gewassen dalen. De steun kan dan als een soort basisinkomen beschouwd worden, terwijl men verder vrij is bij de invulling van het bouwplan. Overigens maken de steunbedragen op Veenkoloniale bedrijven in de huidige situatie wel 90% van het inkomen uit (Smit en Prins, 2003). De samenstelling van het bouwplan gaat dus in de toekomst (indien van toepassing vanaf 2006) plaatsvinden op basis van gewijzigde saldoverhoudingen tussen vrije en marktordeningsgewassen. Daardoor zullen de door dreigende overproductie kwetsbare markten van consumptieaardappelen, uien, vollegrondsgroentegewassen, bloembollen en dergelijke verstoord worden met als gevolg lage prijzen en lage inkomens in veel opengrondssectoren van de Nederlandse land- en tuinbouw (Smit en Prins, 2003; Timmer, 2002). In het uiteindelijke besluit van juni 2003 wordt overigens paal en perk gesteld aan de overstap van marktordeningsgewassen naar vrije gewassen.
In een dergelijke situatie moet een versnelde sanering van diverse productietakken verwacht worden, verder dalende grondprijzen (gecorrigeerd voor de prijsstijgingen waarmee het recht op inkomenstoeslagen op grond van bedrijven met historische arealen marktordeningsgewassen gekapitaliseerd gaat worden) en dalende mogelijkheden voor intensivering en schaalvergroting door dalende kredietmogelijkheden (slechtere inkomensperspectieven, lagere waarde van grond als onderpand). De onder trends 1 en 2 (respectievelijk hoge grondprijzen en liberalisatie) geschilderde ontwikkelingen (intensivering en schaalvergroting) worden dan sterk geremd, hetgeen een kaalslag van het platteland tot gevolg kan hebben. De ontwikkeling van de land- en tuinbouwsector zal stil komen te staan. Men zal meer buiten het bedrijf gaan werken en laagwaardige gewassen gaan telen. Er is kans op verpaupering in de traditionele akkerbouwgebieden, waar men over het algemeen minder (en steeds verder dalende) ondersteuning zal ontvangen dan in gebieden die qua biodiversiteit en landschap relatief veel te bieden hebben in de ogen van Brusselse beleidsmakers.

Optie 3 gaat alleen maar op als de vraag naar biologische producten toeneemt (Prins en Smit, 2002). Momenteel lijkt het prijsverschil tussen biologische en gangbare producten nog te groot om 25% van de winkelende burgers structureel naar het bio-schap te krijgen. Als schaalvergroting en intensivering niet meer mogelijk zijn, zouden veel boeren en tuinders over kunnen gaan naar biologische teelten. De markt voor biologische producten wordt echter grotendeels afgeschermd. Dat wil zeggen dat de akkerbouwers over het algemeen een contract nodig hebben met een organisatie als Nautilus of Odin om de producten als biologisch af te kunnen zetten. Heeft men dat niet, dan zullen de producten gangbaar

Als schaalvergroting en intensivering niet meer mogelijk zijn, zouden veel boeren en tuinders over kunnen gaan naar biologische teelten

afgezet moeten worden óf men moet een enorme inspanning leveren om eigen afzetkanalen te vinden zoals huisverkoop, abonnementen, boerenmarkten en export. Dit vraagt het nodige van de competenties en vaardigheden van de betreffende agrarische ondernemers (De Lauwere et al., 2003).
Overigens heeft een grootschalige overgang naar biologische landbouw grote gevolgen voor de agribusiness. Het gebruik van kunstmest, chemische bestrijdingsmiddelen en krachtvoer zal flink dalen. Een groter deel van het geteelde graan blijft als veevoer op het (gemengde) bedrijf of wordt geleverd aan een buurman-veehouder. Veredeling en fokkerij richten zich meer dan voorheen op robuuste rassen, een lange levensduur en een lagere krachtvoerbehoefte. Dat zal mogelijk een lagere jaarproductie tot gevolg hebben. Transport van voedsel zal beperkt worden, hetgeen een weerslag op de transportsector zal hebben. De verwerkende industrie moet zich toeleggen op andere technologieën om aan SKAL-eisen te kunnen voldoen, zoals het weren van geur- en smaakstoffen (De Lauwere et al., 2003). In de biologische sector zal dan ongetwijfeld een sterke professionalisering en schaalvergroting in de logistiek, verwerking en distributie op gang (moeten) komen.

De verwerkende industrie moet zich toeleggen op andere technologieën om aan SKAL-eisen te kunnen voldoen

Welke trend is nu wenselijk? Een kaalslag van het platteland is ongewenst. Zoals eerder opgemerkt verdient de Nederlandse land- en tuinbouwsector waardering voor haar rol in het verleden én in het heden, zowel op het terrein van de voedselvoorziening met hoge kwaliteit en tegen relatief lage prijs als op het gebied van natuur- en landschapsbeheer en verbredende en verdiepende activiteiten. Ook al wordt de rolverandering van de afgelopen en komende tijd niet altijd van harte doorgemaakt. Positieve prikkels vanuit markt en overheid zijn noodzakelijk om het leven van de agrarische ondernemers en daarmee het platteland leefbaar te houden (Buurma et al., 2000). Dit komt ook het beheer van landschap en natuur ten goede, want die kunnen en moeten nog verbeterd worden.
Het GLB gaat ook in de richting van verbreding van de functie van boeren en tuinders richting natuur- en plattelandsbeheer. Dat is een van de signalen die uitgaat van de MTR. Dat signaal is positief, al zal de loskoppeling van productie en inkomenssteun op zich negatief uitpakken voor in ieder geval de Nederlandse akkerbouw en opengrondstuinbouw. Die loskoppeling moet dan ook niet doorgaan; daarover zijn veel betrokken- en het eens (Timmer, 2002). Een beter alternatief is quotering met productprijzen rond een efficiënte kostprijs met een cross complianceregeling voor natuur- en landschapsbeheer.
Vergelijkbare ideeën worden ook wel verwoord door de Nederlandse Akkerbouwvakbond (NAV; www.nav.nl/duurzaam). De EU legt dan geen grote druk op de wereldmarkt door gesubsidieerde dumping van voedsel. Tegelijkertijd kunnen de boeren hun rol als belangrijkste beheerders van het platteland voortzetten en wordt de voedselzekerheid bevorderd. Daarnaast moet de certificering van landbouwproducten en – productiewijze EU-breed geharmoniseerd worden, zodat voedselveiligheid, natuur- en milieubehoud en diervriendelijkheid algemeen gegarandeerd worden. Verschillen in regelgeving tussen landen leiden nu nog tot concurrentievervalsing, hetgeen vernieuwing ontmoedigt.
Wie goed zijn best doet om maatschappelijk verantwoord te produceren verdient geen ontmoe-

diging maar erkenning en beloning (in welke vorm dan ook). Bij de verwezenlijking van bovengenoemde ideeën zal men zich wel sterk moeten maken voor quotering daar deze niet in de lijn ligt van de komende WTO-onderhandelingen.

Bij de huidige ontwikkelingen in de land- en tuinbouw is een massale overgang naar biologische landbouw niet nodig. In een uitgekiend productiesysteem met een hoog niveau van onkruid-, ziekte- en plaagpreventie is de schade door precisietoepassing van organische en kunstmest en chemische gewasbeschermingsmiddelen aan het milieu gering (Janssens en Smit, 2000). De voedselzekerheid is groter dan bij een grootscheepse overgang naar biologische productiewijzen. In de biologische sector wordt veel aandacht besteed aan preventie van onkruiden, ziekten en plagen, maar als ze optreden zijn ze heel moeilijk te beheersen. Daarnaast kunnen er ook problemen met de voedselveiligheid van biologische producten optreden (J. Korteweg, biologische akkerbouwer, pers. med., 2002). De biologische sector heeft op nationaal niveau vooral waarde in het stimuleren van denken over systeeminnovatie. Biologische telers moeten het immers vooral van systeemgerichte preventie hebben. Hun pionierswerk heeft een belangrijke invloed op de ontwikkeling van de Nederlandse landbouw als geheel (gehad).

De trends 2 en 3 zijn dus ongewenst of niet nodig. Trend 1 moet natuurlijk ook niet uit de hand lopen. Zeer hoge pachtprijzen of renteverplichtingen voor grond zijn niet goed te maken met 'normale' akkerbouw- of opengrondstuinbouwproductie. Aan de andere kant is in het verleden wel gebleken dat de Nederlandse akkerbouwers en tuinders een enorme draagkracht hebben. In een publicatie uit 1968 (Groninger CBTB) staat dat veel boeren het destijds niet gewenst vonden dat hun zoon het bedrijf over zou nemen gezien de slechte resultaten en de hoge grondprijzen. Dezelfde redenering zou vandaag de dag kunnen gelden.
Inmiddels zijn de nominale grondprijzen meer dan vervijfvoudigd en zijn de resultaten op veel bedrijven nog steeds niet geweldig. Maar de variatie tussen vergelijkbare bedrijven was én is groot (Zachariasse, 1974). In de zeventiger jaren zijn er uiteindelijk heel was bedrijfsopvolgers gevonden. Waarschijnlijk zal dat ook in het eerste decennium van deze eeuw het geval zijn, mits het bedrijf voldoende ontwikkelingsmogelijkheden heeft en krijgt. Steeds meer zullen echter alleen de beste ondernemers met goede bedrijfsomstandigheden overblijven en hun bedrijf aan een opvolger over kunnen doen (Prins et al., 2003). Deze ondernemers zullen genoodzaakt én in staat zijn goede beheerders van landschap en natuur te zijn.

De biologische sector heeft op nationaal niveau vooral waarde in het stimuleren van denken over systeeminnovatie